

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

Pécseli Király Imre retorikája és Szenci Molnár Albert

1609 májusában a komáromi iskola rektora, Pécseli Király Imre (1590 k.–1641 k.) – Kanizsai Pálfi János somorjai és Samarjai János szenci rektor társaságában – heidelbergi peregrinációra indult.¹ Két társa már a következő évben hazatért, Pécseli Király azonban a szorosabban vett egyetemi tanulmányai befejezte után is Németországban maradt még, és „bekapcsolódott a kint tartózkodó magyarok tudományos, irodalmi tevékenységébe.”² Hajdani tanítványát ugyanis Szenci Sziggyártó Lukács több levelében Szenci Molnár Albert figyelmébe ajánlotta,³ aki csakugyan felfigyelt a fiatalemberre, s igénybe vette segítségét oppenheimeri Biblia-kiadásának elkészítésekor. Ennek énekeskönyv-függelékében Pécseli Király reggeli dicsérete is olvasható.⁴ A Biblia kinyomtatásának évében, 1612-ben, a Bibliát is kibocsátó oppenheimeri nyomdában jelent meg Pécseli Király retorikai kézikönyve, benne többek között Szenci Molnár latin üdvözlőversével.⁵ Amint Klaniczay Tibor fogalmazott, a „szótár- és grammatika-író Molnár saját eszméinek követőjét láthatta a

1 Pécseli Király máig a legrészletesebb életrajzi összefoglalása Klaniczay Tibortól: *Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 2, Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, kiad. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962 (a továbbiakban: JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962), 250–256. Ezt az életrajzot egyetlen ponton kellett azóta lényegi korrekciónak alávetni: Heltai János cáfolta, hogy 1610 tavaszán Pécseli Király hazalátogatott volna Magyarországra. Vö. HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi Kiadó, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21) (a továbbiakban: HELTAI J. 1994), 75. Lásd még HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, OSZK Évk, 1980(1982), 243–347 (a továbbiakban: HELTAI J. 1982), 310–311.

2 JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, i. m., 252.

3 1609. május 7-én kelt ajánlólevele: SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, kiad., bev. DÉZSI Lajos, Bp., MTA, 1898 (a továbbiakban: SZENCI MOLNÁR 1898), 309–311.

4 *Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 6, SZENCI MOLNÁR Albert Költői művei*, kiad. STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971 (a továbbiakban: SZENCI MOLNÁR 1971), 436, 439.

5 Szenci Molnár versének kiadása: JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, i. m., 252; SZENCI MOLNÁR 1971, i. m., 449.

retorika-író Pécseli Királyban.⁷⁶ Később is kapcsolatban maradtak: Klaniczay felvetette, hogy 1612 augusztusában, amikor Szenci Molnár rövid magyarországi látogatásra indult, együtt utazhatott véglegesen hazatérő, a komáromi iskola rektori székét újra elfoglaló fiatalabb pályatársával.⁷ Kétségtelen tény, hogy 1613 májusában kapcsolatban voltak,⁸ ez év novemberében Szenci Molnár Pécseli Király tardoskeddi esküvőjén is megjelent,⁹ 1614 júliusa és októbere között pedig, amikor a Batthyány Ferenc birtokáról elköltöző Szenci Molnár Komáromban vállalt lelkészi állást,¹⁰ napi érintkezésben kellett lenniük.

Pécseli Király 1615-ben komáromi lelkész lett, 1621-ben Kassán kiadott irénikus szellemű latin munkáját Georg Rem nürnbergi jogásznak, Szenci Molnár barátjának és magának Molnárnak ajánlotta.¹¹ 1622-ben érsekújvári prédikátornak választották. Itteni éveiből versein kívül csak katekizmusa és ábécéskönyve ismert. Egyházi törekvései mégis jelentősek: „mind a presbiteriális, mind az unionista törekvéseket igyekezett elősegíteni,¹² s erre módja volt, időközben a dunántúli, ill. a samarjai egyházkerület püspökévé választott volt iskolatársaival együttműködve,¹³ a komjáti egyházmegye alespereseként is. Heltai János meggyőzően bizonyította, hogy katekizmusa sem sablonos dogmatikai írás, hanem a lutheri kisebb katekizmus szerkezeti rendjét követő, a heidelbergi káté és a magyarországi protestáns kátéirodalom közötti, egyedi szemléletű irénikus egyeztetési kísérlet, amely a lutheránus kátéirodalomra nem is maradt hatástalan.¹⁴

Pécseli Király Imre retorikai kézikönyve, az *Isagoges rhetoricae libri duo* több kiadásban is napvilágot látott. Az 1612. évi oppenheimi után következő második kiadás ma nem ismert, példányt eddig nem sikerült fellelni belőle. 1639-ben azonban olyan

6 JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, i. m., 252.

7 JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, i. m., 253.

8 SZENCI MOLNÁR 1898, i. m., 385.

9 SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, kiad., ford., bev., jegyz. SZABÓ András, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2003 (Historia Litteraria, 13) (a továbbiakban: SZENCI MOLNÁR 2003), 167.

10 SZENCI MOLNÁR 2003, i. m., 170–171.

11 HELTAI János, *Irénikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben* (a továbbiakban: HELTAI J. 1987a) = *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5) (a továbbiakban: VARJAS 1987), 209–230, 212–216; HELTAI J. 1994, i. m., 59, 161–163.

12 JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, i. m., 254.

13 Kanizsai Pálfinak írott hat latin nyelvű levele 1621–1629 között: JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, i. m., 256–261; a 3. sz. levél magyar fordítása: *Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század)*, vál., kiad., bev., jegyz. HARGITTAY Emil, I–II, Bp., Magvető, 1981 (Magyar Hírmondó), I, 529–533. Kanizsai Pálfi hozzá írott levele: THURY Etele, *Pathai István, Kanizsai Pálfi János, Alvinczi Péter, Csatári György, Samarjai János, Csene Péter és Pecselyi Király Imre reform. papok levelei 1620–1636*, MProt EgyhtAdattár, 3(1904), 40–81, 46–47.

14 HELTAI J. 1987a, i. m. = VARJAS 1987, i. m., 216–227. Alvinczi Péter, Pécseli Király Imre és Samarjai János irénikus törekvéseiről lásd még URAY Piroska, *Az irénizmus Magyarországon a 16–17. század fordulóján* = VARJAS 1987, i. m., 187–207, 199–207.

kiadása jelent meg Nürnbergben, amely – címlapja szerint – már a harmadiknak hirdette magát.¹⁵

Noha rövid áttekintésében már Bán Imre foglalkozott Pécseli Király Imre retorikájával,¹⁶ és noha nemrég jelentős terjedelmű szövegválogatás jelent meg belőle magyar fordításban,¹⁷ forrásait és mintáit lényegében még nem tekintették át. Mintha megelégedtek volna annyival, mint amennyit katekizmus forrásaival kapcsolatban rögzített Pécseli Király: „pók modgyára, semmit ujomból nem szoptam: hanem az meheket, a mint lehetet, követtem, kik, tehetségek szerént, sok virágokrol szedegetik és gyüytögetik édes eleségeket, mellyel télnek idején táplállyák ő magokat: Igy én-is őket, s-nem az heréket, követvén, egyéb tudós szent könyveknek virágos kertekből szedegettem...”¹⁸ Mind az ismertetés, mind a fordítás egyébként az 1639. évi kiadáson alapult, így a fennmaradt kiadások egymáshoz való viszonyát sem vizsgálták meg rendszeresen.

Az utóbbival röviden végezhetünk. Szemben azzal, amit a szakirodalom egynémely helyén állítanak,¹⁹ a címlapnak hihetünk, amely szerint az 1639. évi edíció nemcsak javított, hanem bővített kiadása a korábbinak („prioribus longe auctior et emendatior”). Az alábbi ismertetésben, amelynek során magam is a későbbi kiadást követem, megemlítem majd azokat a részeket, amelyek az első kiadásban még nem voltak olvashatók. Hogy a kiegészítések magától Pécseli Királytól származnak, arra nincs pozitív bizonyíték, de ellene sem szól semmi. Mindenesetre arra, hogy a szerző 1639-ben még életben volt, Kla-

15 PÉCSELI KIRÁLY Imre, *Isagoges rhetoricae libri duo*, Oppenheim, 1612 (RMK III, 1112); [1612–1639²] (példánya ma nem ismert); Nürnberg, 16393 (RMK III, 1551) (a továbbiakban: PÉCSELI KIRÁLY 1612/1639).

16 BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971 (Irodalomtörténeti Füzetek, 72) (a továbbiakban: BÁN 1971a), 14–22.

17 Az ajánlás és az előszó latin szövegkiadása az 1. edíció alapján: JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, *i. m.*, 261–265. A mű szemelvényes magyar fordítása a 3. edícióból: *Retorikák a reformáció korából*, vál., kiad., bev., jegyz., tan., szerk. IMRE Mihály, ford. BARTA Gábor, CZÁR Csaba János, CZEGLÉDI Sándor, JÁNOS István, JÁVOR György, KÁLNY Beatrix, KÁPLÁR Edit, LÁZÁR István Dávid, MIKÓ Gyula, NÉMETH Béla, RESTÁS Attila, SZALAI Zsuzsanna, TÓTH Orsolya, TÓTH Szilvia, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csokonai Universitas Könyvtár: Források – Régi Kortársaink, 5) (a továbbiakban: IMRE 2000), 265–334; vö. IMRE Mihály, *Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig* = IMRE 2000, *i. m.*, 399–452, 445–448.

18 JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, *i. m.*, 267–268. A retorika által megemlített, szóba jöhető szerzők eddigi legbővebb számbavétele: BÁN 1971a, *i. m.*, 15–16. A méhek és a pókok tárgy történetéről az imitációt szemléltető metaforikában: Jürgen von STACKELBERG, *Das Bienengleichnis*, Romanische Forschungen, 68(1956), 271–293; Nicola KAMINSKI, *Dekonstruktive Stimmenvielfalt: Zur Polyphonen imitatio-Konzeption in Frischlins Komödien Hildegardis Magna und Helvetiogermani*, Daphnis, 24(1995)/1, 79–133.

19 Klaniczay szerint a harmadik kiadás „változatlan szöveggel” jelent meg: JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, *i. m.*, 261.

niczay épp a retorika újabb kiadásából következett.²⁰ Az átdolgozás attribúciójának kérdése kapcsolatban van azzal a másik kérdéssel is, hogy milyen feltételezéssel élhetünk a kiadások funkcióját és közönségét illetően.

Az ugyanis már jól ismert ténynek számít, hogy míg az 1612. évi kiadás ajánlása komáromi polgári, katonai és egyházi előjáróknak, előszava pedig a már a címlapon is megemlített komáromi iskola tanulóinak szól, addig az 1639-es harmadik kiadás címlapja már nem a komáromi diákoknak, hanem „in usum scholarum Hungariae” ajánlja a művet, az előszó pedig „Studiosis Hungariae” szól. Bartók István szerint ez „jó példa a közösségi tudat változására: a kiadók az egyes városok helyett már az egész nemzet érdekeit tartják szem előtt.”²¹ Bartók azt feltételezi, hogy a „kiadást szorgalmazó magyarok már nem a komáromi, hanem más, esetleg több hazai iskola számára nyomatták ki Pécseli munkáját,” meg is jegyzi, hogy „Itthoni használatra szánt könyvek külföldi kiadatására nem nehéz analógiát találni.”²² Hozzátehetjük, hogy a nürnbergi Wolfgang Endter könyvkereskedő csakugyan számottevő szerepet vállalt ebből a szempontból: nála jelentek meg 1638-ban Sebald Heyden latin beszédgyakorlatai magyar és német értelmezésekkel kiegészítve, az egy évszázaddal korábbi kiadások szövegének felújított, bővített változatával, és az ő költségén adták ki 1645-ben Frankfurtban Szenci Molnár szótárának negyedik kiadását is. Némiképp ellentétben áll Bartókéval Heltai János véleménye, aki szerint Pécseli Király „külföldi tartózkodása idején olyan magas színvonalú retorikai tankönyvet írt” a komáromi iskola számára, „amelyet aztán Európában másutt is érdemesnek tartottak használatba venni.”²³ Szerinte tehát a nürnbergi új kiadást helyi, németországi igény is magyarázhatja. Ez a használói kör a nürnbergi Endter-cég fenti kiadványaival kapcsolatban is felvethető, és még látványosabb analógiát kínál David Frölich itt kiadott számos naptára, amelyek nyilvánvalóan a német könyvpiacra kerültek. Analógiákkal tehát mindkét elgondolás alátámasztható, a tényleges felhasználásra vonatkozó adatoknak viszont híjával vagyunk. Az mindenesetre szélesebb körű hazai használatra utal, hogy 1648-ban a sárospataki zsinat a teljes retorikai rendszert tanító zempléni, gömöri, abaúji és borsodi iskolák (Miskolc, Rimaszombat, Szikszó, Tállya, Szántó, Ungvár) számára e retorikát írta elő.²⁴

20 JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, i. m., 256.

21 BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Bp., Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika) (a továbbiakban: BARTÓK 1998), 302.

22 BARTÓK 1998, i. m., 122.

23 HELTAI J. 1994, i. m., 39–40.

24 MÉSZÁROS István, *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777 között*, Bp., Akadémiai, 1981, 380.

Pécseli Király könyvének mindkét ismert kiadása tartalmazza a szerzőt üdvözlő verseket. Ezek élén „Rudolphus Goclenius senior, antecessor philosophiae primarius, et nunc rector Academiae Marpurgensis” verse áll, amelyet „in Emerici sui gratiam faciebat Wormatiae, Anno 1611. 3. Octob.” Utána Simon Stenius heidelbergi retorika- és poétika-professzor, majd Szenci Molnár már említett, 1611. október 24-én Oppenheimben datált verse következik. A többi üdvözlő vers szerzői rendre Filiczky János, Szepesi Korotz György, „Petrus Trappius Heimersheimensis Palatinus, diaconus ecclesiae Oppenheimensis” és Varsányi P. Dániel. Az üdvözetek végén magának Pécseli Királynak a verse áll „ad Librum.”²⁵ A versszerző magyar fiatalemberek Pécseli Király heidelbergi diáktársai voltak,²⁶ ugyaninnét ismerhette Steniust,²⁷ Trapp-pal viszont nyilván csak Oppenheimben ismerkedett meg. Arról azonban nem tudunk, hogy Pécseli Király Marburgban is megfordult volna,²⁸ ezért jogos feltételezés, hogy id. Rudolf Gocleniusszal (1547–1628) az épp Marburgból és épp csak a Biblia kinyomtatásának idejére Heidelbergben át Oppenheimbe átköltözött Szenci Molnár ismertethette össze.²⁹ Szenci Molnár már 1601-ben együtt ebédelt az őszi frankfurti könyvvásáron Gocleniusszal, ő az első marburgi, akivel való személyes kapcsolatfelvételéről tudunk.³⁰ Noha többször nem említi meg a naplójában, nyilván folyamatosan kapcsolatban kellett maradniuk,³¹ különösen 1607 kora nyara és

25 Kiadva: JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, *i. m.*, 269.

26 Mindhárman tanultak korábban Marburgban is. Szepesi Korotz királytűkör-fordítása ugyancsak Szenci Molnár segítségével és magyar, valamint Georg Rem és Peter Trapp latin üdvözlőversével jelent meg 1612-ben Oppenheimben. HELTAI J. 1982, *i. m.*, 278–279, 328, 343.

27 Sebastian Ambrosius Lahm 1600 júliusában Késmárkról Szenci Molnárhoz Heidelbergbe címzett levele Szenci Molnárnak Gruterrel, Melissusszal, Keckermann-nal fenntartott kapcsolatai mellett Steniusszal való érintkezéséről is tud (SZENCI MOLNÁR 1898, *i. m.*, 114–115).

28 Imre Mihály az egyetlen, aki szerint „1611–12-ben Marburgban és Oppenheimben tartózkodik Szenci környezetében” (IMRE 2000, *i. m.*, 266, vö. 445). Marburgi tartózkodásról a korábbi szakirodalomban sehol sem volt szó, magam egyetlen erre vonatkozó forrást sem ismerek, Imre pedig nem adatozza megállapítását. Pécseli Király négy heidelbergi disputációjáról tudunk, ezekre 1609 júliusa és 1610 júliusa között került sor, rendszeres egyetemi tanulmányai az utóbbi időpontban még bizonyosan folyamatban voltak. Marburgban 1610 ősze és 1611 nyara között időzhetett volna, de az egyetem anyakönyvében ennek nincs nyoma, ráadásul ebben az időszakban ott aligha lehetett együtt Szenci Molnárral, hiszen az éppen Hanauban tartózkodott. Az 1611 nyara utáni események kronológiája a főszövegben következik. A retorika ajánlásában sincs szó marburgiakról, Pécseli Király csak heidelbergi professzorokat említi: David Pareust, Quirinus Reutert és Bartholomaeus Coppeniust.

29 JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, *i. m.*, 252.

30 SZENCI MOLNÁR 2003, *i. m.*, 142.

31 1607 májusában Johann Piscator Herbornból Szenci Molnáron keresztül küldi üdvözlését Gocleniusnak (SZENCI MOLNÁR 1898, *i. m.*, 208–209), akárcsak augusztusban Konrad Rittershausen Altdorfból (SZENCI MOLNÁR 1898, *i. m.*, 217–218), 1608 júliusában Miskolci P. János Tarcalról (SZENCI MOLNÁR 1898, *i. m.*, 277–278), 1609 novemberében Amandus Polanus

1611 júliusa között, amikor Szenci Molnár maga is Marburgban élt, és marburgi tartózkodását csak kétszer szakította meg hosszabb időre: első Biblia-kiadása kinyomtatásának idején, 1608 áprilisa és októbere között, valamint a *Dictionarium* második kiadásának nyomdai munkái idején, 1610 szeptemberétől 1611 áprilisáig Hanauban lakott. Az 1611. őszi időrendet úgy rekonstruálhatjuk, hogy Szenci Molnár legkésőbb 1611. augusztusi heidelbergi látogatásakor Oppenheimbe hívhatta Pécseli Királyt. A fiatalember nyilván nem indult azonnal útnak, annál kevésbé, mert szeptemberben még Szenci Molnár is visszatért Hessenbe a menyasszonyáért.³² Október 3-án azonban már úton volt Pécseli Király, talán épp Szenci Molnár esküvőjére tartott, amikor Heidelberg és Oppenheim között félúton, Wormsban Gocleniusszal találkozott, akinek Szenci Molnár már korábban bemutathatta valahol, de az is lehetséges, hogy csak ajánlólevelet írt hozzá. Szenci Molnár naplója csak lakodalmi tanúit sorolja fel,³³ a vendégeket nem említi, így nem tudjuk azt sem, hogy a házasságot alkalmi költeménnyel köszöntő Goclenius jelen volt-e október 8-án Oppenheimben.³⁴ Mintegy két héttel esküvője után Szenci Molnár is megírta üdvözlőversét Oppenheimben, novemberben pedig Pécseli Király Heidelbergben véglegesítette saját ajánlását. November végétől április elejéig tartott a Biblia kinyomtatása,³⁵ ezt követően Szenci Molnár – immár családotól – nyomban visszatért Marburgba. Hogy ezt a telet Pécseli Király Heidelbergben vagy Oppenheimben töltötte-e, arra vonatkozólag nincs adatunk.

Goclenius szívélyes hangú ajánlással kísért üdvözlőverséből akár arra is következtethetnénk, hogy Pécseli Király retorikai kézikönyve a legteljesebb összhangban állhat a marburgi rektor retorikai nézeteivel. Ez azonban egyáltalán nincs így. Goclenius 1596-ban kiadott *Problemata rhetoricája* ugyanis határozottan rámutat az állásfoglalásra mutat egyes tudomány-rendszertani kérdésekben. A 12. probléma például egyértelműen felteszi azt a kérdést, hogy az invenció és a diszpozíció a retorika részei-e, a válasz pedig: nem, ezek a dialektika részei. A retorika lényegi része, amint azt már a 11. kérdés megválaszolta, az elokúció. Ennek az állásfoglalásnak megfelelően a további problémák már mind az elokúció köréből kerülnek ki. A könyv mégsem stilisztikai útmutató, hanem leginkább dogmatikai és exegetikai kézikönyvnek nevezhető: a filozófus Goclenius számára ugyanis a tropikus kifejezést illető kérdések egytől egyig mint teológiai állásfoglalások megalapo-

---

Bázelből (SZENCI MOLNÁR 1898, *i. m.*, 328–329). 1608 májusában Johann Kaspar Lavater Marburgból ír Szenci Molnárnak Hanauba, és tolmácsolja neki Goclenius üdvözlését is (SZENCI MOLNÁR 1898, *i. m.*, 260–261).

32 SZENCI MOLNÁR 2003, *i. m.*, 158.

33 SZENCI MOLNÁR 2003, *i. m.*, 158–159.

34 Mindez a lakodalmat szintén verssel köszöntő Szepsi Korotról is elmondható, a helyi Trapp részvétele viszont bizonyosra vehető. Köszöntő verseik: SZENCI MOLNÁR 1898, *i. m.*, 450, 457–458, 456–457.

35 SZENCI MOLNÁR 2003, *i. m.*, 159.

zói mutatkoznak meg. Állandóan visszatér a kérdések alapszerkezete: trópusként vagy betű szerint kell-e értenünk ezt vagy azt a bibliai megfogalmazást vagy dogmatikai alaptételt. Így például majdnem hatvanlapos, részletes teológiai magyarázat világítja meg azt a kérdést, hogy trópusként értendő-e a „Deus est homo” kijelentés.³⁶ Hasonlóképpen a 63. kérdés azt tárgyalja, „Tropicaene sint an propriae locutiones Christi: Ego sum vitis vera: Ego sum panis ille verus seu vero coelestis: et haec Joh. Baptistae: Christus est agnus ille seu verus Agnus Dei, qui tollit peccata mundi?”³⁷ A 78. kérdés: „An tropice dictum sit, Homo iustificatur fide?” Egy 1598-ban kinyomtatott, csekély, mindössze négylevélnyi terjedelmű, Goclenius vezette marburgi filozófiai disputációban szintén egyértelműen ráamista az állásfoglalás: a retorikának csak két része van. „Quod autem Cicero et Quintilianus Rhetoricam fecerunt quinque partitam, non artis ipsius naturam, sed oratorem usumque respexerunt. Nam Orator, non Oratoria, argumenta invenit, inventa disponit...” stb.³⁸

Pécseli Király retorikájában nyoma sincs a ráimizmusnak: Arisztotelészt, Cicerót és Quintilianust már a címlapon megnevező, az arisztotelianus–ciceroníanus ötrészes beosztást követő és azon belül is az invenciót preferáló kézikönyv az övé. Az 1639. évi kiadásban, hatlapnyi „praecognita” után a könyv majdnem kétharmadát kitevő, 162 lapos invenciók fejezet kezdődik. Először a hat beszédrész invenciójának kérdéseiről van szó 32 lapon, majd a beszédnek tárgyalása következik. Elsőként a genus didascalicumra kerül sor. Mind a simplex, mind a conjunctum thema tárgyalására kitér a szerző, az előadás azonban nem túlságosan terjedelmes, mert e beszédnek így is csak egy fejezet tíz lapját tölti meg. Négy fejezetben, együttesen épp ötven lapon át tart viszont a genus iudiciale és egyes statusainak tárgyalása. A 16–17. század számos kézikönyve a statusok négyes, cicerói csoportosítását tartalmazza, de Pécseli Király statustanának beosztása és terminológiája is az *Ad Herennium*-retorika pontos megfelelője. A genus deliberativummal 22, a demonstrativummal 42 lap foglalkozik, az invenciók rész végén pedig olvasható még egy-egy rövid fejezet *De locis communibus* és *De affectibus* is. A diszpozíció csak hét lapot tölt meg. A 107 lapos második könyv tárgya az elokúció.

A logika és a retorika kapcsolatának kérdésében egyértelműen rámistaként állást foglaló Gocleniusnak azonban még akkor sem lett volna oka megtagadni a szívélyes üdvözlést, ha történetesen alaposabban megismerkedik Pécseli Király retorikájával. Még a legelszántabb ráamista környezetben is helye volt a rétor teoretikus szempontjai helyett

36 Rodolphi GOCLENII, philosophici professoris in Academia Marpurgensi *Problemata Rhetorica*, in Nundinis Francofurtensibus [Frankfurt am Main], 1596 (a továbbiakban: GOCLENIUS 1596), 139–196.

37 GOCLENIUS 1596, i. m., 220–223.

38 *Disputatio philosophica de discrimine dialectices et rhetorices ... sub umbone excellentissimi philosophi*, Dn. M. Rodolphi GOCLENII, Logices in inclyta Cattiadum Academia Professoris, Marburgi Cattorum, 1598.

az orátor praktikus szükségleteiből kiinduló szónoki kézikönyvnek, legfeljebb azt retorika helyett az oratoria névvel illették. Ráadásul Pécseli Királyé olyan oratoria, amely számos ponton a Gocleniuséval tökéletesen összeegyeztethető alapelveket fogalmaz meg. A gocleniusi *Problemata* első kérdése mindjárt: „An finis Rhetoricae sit bene dicere, an vero persuadere?” – a válasz pedig „Disputatur in utramque.” Nos, pontosan ugyanez történik Pécseli Király retorikájának első mondataiban is, a retorikáról adott meghatározása a két szempont összebékítéséből indul ki: „Rhetorica est ars bene dicendo persuadere potis,” ahol „bene dicere” azt jelenti: „scienter et ornate loqui,” a „persuadere” pedig: „efficere, ut credat quis id, quod volumus.” Hozzáteszi még, hogy „Non simpliciter persuadere, sed persuadere justa et bona est finis.” A persuasio így a helyes tartalom kritériumával kapcsolódik össze, és fölérendelt helyzetbe kerül a kifejezés formájához képest: „Finis ergo est fides, oratio instrumentum.” Goclenius 10. problémájában így szól a kérdés: „An Rhetoricae subiectum sit omnis oratio?” A válasz afirmatív: mivel nemcsak polgári ügyekben, hanem az iskolában és az egyházban is beszélni kell, az újabb elméletírők („recentiores”) a beszédnek hagyományos hármas rendszerét négyre egészítették ki, s ezzel a tudományos fogalmi tisztaságú beszédet is a retorikába iktatták. A 7. probléma szerint „Status legitimi magna hodie utilitas est, non tantum in foro et iudiciis ad persuadendum: sed etiam in scholis et ecclesiis ad docendum, cum ex scripto controversia oritur.” Így – a 9. probléma szerint – a retorika „instrumentum aequae generale atque dialectica” lett, ahogyan Goclenius Riccoboni idézi: „rhetorica instrumentum philosophiae et omnium disciplinarum ac doctrinarum.” Ehhez nagyon hasonlóan fogja fel a dolgot Pécseli Király, a genus didascalicumot definiálva: ez „methodus Dialectica explicandi materias, de quibus docendi sunt homines. Hoc Genus in Scholis potissimum vel inter doctos de rerum cognitione disceptantes versatur, et in explicatione, interpretatione, vel etiam disputatione quaestionum, quae ex aliqua doctrina sive contemplatione naturae rerum et rationis dependent, et ad cognoscendum tantum et docendum ventilantur. Complectitur itaque hoc genus praecipue infinitam quaestionem,” ami az antik felfogás szerint a dialektika tárgya volt. „Licet hanc rationem Orator accipiat a Dialectica methodo, copiam tamen et ornamenta sumit ex officina Rhetorum, unde, quoniam non ita concise et nude, ut in Dialecticis, apud auditores praesertim in concione tractandum est, sed copiosius, ornatius, liberius, et crassius, ideo hoc genus docendi jure bono locum in Rhetorico etiam agro sibi vindicat.”³⁹ Hasonlóan egészítette ki a 8. problémára adható zabarelliánus választ Goclenius: a retorika része a logikának, de nemcsak „ars rationis”, mert a dialektikával szemben az elokúció „non est extranea et aliena a rhetoricae natura”. Sőt, Zabarellával szemben Goclenius a 7. problémában azt állítja, hogy „tiszta” dialektika

39 Magyar fordítása: PÉCSÉLI KIRÁLY Imre, *Bevezetés a retorikába két könyvben (Isagoges rhetoricae libri duo, 1639)*, ford. MIKÓ Gyula (a továbbiakban: PÉCSÉLI KIRÁLY 1612/1639/2000) = IMRE 2000, i. m., 265–334, 274.

nem is létezik. Zabarella szerint a persuasióban „sit insita quaedam vis, quae actionem respiciat”, s ez nem közös a dialektikával, Goclenius szerint viszont a dialektikus is „facit fidem”, ami úgyszintén persuasio. Így értelmezhető Gocleniusnak a 14. kérdésre adott válasza: „An vitiosum sit docere tropis?” Szerinte a definícióban ez csakugyan hiba, de a deskripcióban akár a dialektikus is élhet trópusokkal. A jó szónok pedig Pécseli Király szerint alig használ definíciót: „definitionem hic non semper accuratam, quam non facile capiunt auditores populares, sed descriptionem, quae constat ex accidentibus, eloquentiae studiosus saepius adhibere debet.”⁴⁰

A Gocleniusszal való szemléleti összeegyeztethetőség mellett is világos, hogy Pécseli Király közvetlen mintája és ösztönzője nem a marburgi professzor műhelyéből került ki. Fel lehet azonban lelni e retorika közelebbi rokonait és előképeit is. És itt az az érdekesség adódik, hogy két markánsan különböző előkép határozza meg a munka lényegi beosztását és példaanyagának összetételét.

Pécseli Király retorikájának beosztása, szerkezete, arányai szoros megfelelést mutatnak Matthaues Dresser népszerű retorikai tankönyvével. Ez úgyszintén az alapvető definíciókat adó praecepta-fejezettel indul, majd, akárcsak Pécseli Király, önálló részben mérlegeli a „genera causarum”-ot illető kérdéseket.⁴¹ Ezután a „partes orationis” tárgyalásába fog, ugyanazon a hat beszédrészen haladva végig, mint évtizedekkel később a magyar fiatalember. Az egyes nemek saját szabályainak előadását szintén a genus didascalicummal kezdi, a iudicialével és a deliberativummal folytatja és a demonstrativummal zárja, akárcsak Pécseli Király. Ez persze nagyjából megfelel annak a szerkezetnek is, amelyet Melanchthon retorikájának paradigmatis példája alakított ki, a részletek azon-

40 Magyar fordítása: PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639/2000, *i. m.* = IMRE 2000, *i. m.*, 277.

41 „Etsi genus *didascalikón* ad Dialecticam maxime pertineat, utpote cuius proprium et munus docere methodice: ac materiae huius generis, quatenus rhetorice tractantur, satis commode partim ad genus Demonstrativum, partim etiam ad statum generis Iudicialis finitivum referri queant: nec etiam Aristoteles, Quintilianus et Cicero plura recenseant genera quam tria: tamen more scholarum retinebimus causarum quadripartitam divisionem, idque propter has duas causas. Primum, propter amplissimum usum, quem pariter in Ecclesia et in aliarum rerum explicatione hoc genus Didascalicum habet. Et enim satis constat, methodum, quam hoc genus tradit et sequitur, magnam lucem addere dogmatibus Ecclesiae et Philosophiae. Ac etiamsi haec methodus brevis videatur, et pressa: tamen potest dicendo mediocriter ornari, et amplificari. Secundo, quia loci generis didascalici multum conducunt ad cognitionem locorum aliorum generum, et sunt quasi praeparatio ad caetera causarum genera omnia. Sunt igitur quatuor genera causarum”. Matthaues DRESSER, *Rhetorica inventionis, dispositionis et elocutionis illustrata et locupletata quam plurimis exemplis, sacris et philosophicis. In ludo illustri ad Albim*, Lipse, 1580 (a továbbiakban: DRESSER 1567/1580), 47–48; magyar fordításban: Matthaues DRESSERUS *Retorikájának négy könyve (Rhetoricae inventionis, dispositionis et elocutionis libri quatuor*, 1606), ford. JÁVOR György (a továbbiakban: DRESSER 1606/2000) = IMRE 2000, *i. m.*, 89–128, 93–94.

ban sok mindenről árulkodnak. A beszédrészek tana például Melanchthonnál a *genus iudiciale* előadásába van beledolgozva, ami azt jelenti, hogy Melanchthon közvetlen hatása helyett ebben a tekintetben is joggal beszélhetünk Pécseli Királynál a dresseri változat követéséről. Ez egyébként nemcsak a *praeceptumok* esetében igazolható. Dresser retorikájából való átvétel a *genus didascalicum* tárgyalásának az a példája is, amely a halál rossz voltát cáfoló érveket egy cicerói gondolatmenet argumentációjának analízisével mutatja be.⁴²

A kötetbe felvett gazdag példaanyag legfőbb forrása azonban Johannes Schollius. Hogy egy ilyen nevű, akkor még azonosítatlanul maradt szerző ismeretlen retorikai művének valami köze lehetett Pécseli Király retorikájához, azt Bán Imre egyetlen, név szerint hivatkozott szövegpélda kapcsán jegyezte meg.⁴³ A magyar fiatalember retorikájában azonban a Scholliusra való hivatkozásból is van még egy, és további fél tucat név nélkül átvett szövegpéldája vezethető vissza ugyancsak Scholliusra.

A hesseni Battenbergből származó Johann Scholl 1595 óta a marburgi egyetem ösztöndíjasainak előjárója volt, majd, magiszteri fokozatának megszerzése után, 1600 januárjától az egyetem héberprofesszora lett, miközben városi lelkészként is tevékenykedett. 1604-ben a teológiai kar dékánja. Karrierjét az 1605. évi ún. „Verbesserungspunkte,” vagyis a Kassel uralma alá került egyetem kálvinista szellemű átalakítása törte ketté, amelynek nem volt hajlandó alávetni magát, de nem csatlakozott a gießeni *paedagogium* tanári karához sem, ahol lutheránus kollégái közül számosan folytatták pályájukat, így a gießeni éveiben készített retorikai és oratoriai tankönyvei révén Németországban és Magyarországon egyaránt igen népszerű Konrad Dieterich is.⁴⁴ Scholl 1605 augusztusától a Gießen és Frankfurt között félúton lévő Friedberg lutheránus lelkészként működött tovább. Ott is halt meg, fiatalon, 1606. augusztus 10-én.⁴⁵ Retorikai fő-

42 DRESSER 1606/2000, *i. m.* = IMRE 2000, *i. m.*, 97–98; PÉCSELI KIRÁLY 1612/1639/2000, *i. m.* = IMRE 2000, *i. m.*, 279.

43 BÁN 1971a, *i. m.*, 15, 17.

44 Dieterich a – magyarországi kiadásból nem ismert – bővebb, közel kétszáz lapos oratóriájában, amelynek ajánlása Gießenben kelt 1613-ban, sűrűn hivatkozott is Scholliusra, akárcsak Dresserre és David Chytraeusra. Cunradus DIETERICUS, *Institutiones oratoriae, sive De conscribendis orationibus, e veterum et recentiorum oratorum praeceptis methodica introductio; in usum illustri Paedagogii Giesseni conscripta, variisque exemplis illustrata, a philosophiae moralis professore et paedagogiarcha*, Lipsiae, 1615.

45 Franz GUNDLACH, *Catalogus professorum Academiae Marburgensis: Die akademischen Lehrer der Philipps-Universität in Marburg von 1527 bis 1910*, Marburg (Hessen), N. G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung–G. Braun, 1927 (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hessen und Waldeck, 15) (a továbbiakban: GUNDLACH 1927), 13. Egy korábbi tévedésemet itt kell kijavítanom: egy könyvtári katalógus hiányos szerzői attribúciója alapján úgy véltem, hogy a retorikaszerző a hebraista teológiaprofesszor névrokona lehetett (KECSKEMÉTI GÁBOR, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben*, ItK, 105(2001)/3–4, 255–284, 257), holott azonos vele.

műve csak halála után látott napvilágot: a *Praxis rhetorica sive scholae et exercitationes eloquentiae* című tankönyv előbb 1607-ben Frankfurtban (Heinrich Kröner városi jegyző gondozásában és Johann Maximilian Kelner frankfurti patrícius fiatalembernek szóló ajánlásával, Konrad Meul költségén, Wolfgang Richter nyomdájában), majd 1612-ben Lübeckben (Johannes Albinus nyomdájában) jelent meg.⁴⁶ A lübecki kiadás költségeit viselő Samuel Iauchius könyvkereskedő 1612. április 1-jén kelt ajánlása röviden beszámol a kiadások körülményeiről. Úgy tudja, Scholl a könyv anyagát „aliquibus Eloquentiae studiosissimis juvenibus privata cura Marburgi Cattorum proposuit. Cujus laboris exemplum magnifieri cepit, et ab aliis, qui nescio quo cursu in Eloquentiae studio contenterent: horumque et istorum manu descriptum Francofurtum tandem est delatum, et ante quatuor plus minus annos praelo publico descriptum.” Ez az első kiadás azonban sok hibát tartalmazott, amelyeket a második kiadásban igyekeztek kijavítani.

Természetesen Pécseli Király 1611-ben még nem használhatta a második kiadást, csak az 1607. évi frankfurti első kiadás alapján dolgozhatott. Igen sokat merített belőle. Onnét származik a status coniecturalis szemléltetésére szolgáló két szónoklat, „in quibus exercitii oratorii specimen liquido ostenditur”. A fiktív bűncselekmény áldozata Sempronius, akit meggyilkoltak az erdőben. Az emberöléssel Titiust vádolják, aki tagad. Az első szónoklat „oratio accusatoris in reum”, a második pedig „defensoria rei ipsius”.⁴⁷ A status iuridicialist szintén Scholl szövegpéldái szemléltetik. Ezekre már Bán Imre felfigyelt a 17. század eleji Magyarországon kuriózumnak számító politikai témájuk miatt: „in priore exercitii gratia, defensio suscipitur pro Belgii ordinibus adversus Hispanos; in posteriore vero contrarium docetur”, vagyis „negatur, ordines in Belgio legitime secessisse ab Hispanorum rege”. Pécseli Király itt egyébként margójegyzetben jelzi forrását („Ex Schollii Rhetorica”), sőt hivatkozását az előző beszédpárra is kiterjeszti.⁴⁸ A genus deliberativum példaszövegei között az a szónoklat, „in quo suadetur imitatio Ciceronis”, szintén Scholltól való, benne – sajnos? – olyan auktozemlésekkel, így Muret és Sturm nevével, amelyeket eddig Pécseli Király önálló tájékozódásának irányjelzőiként próbáltak értékelni.⁴⁹

46 Magam egyelőre csak a második kiadáshoz fértem hozzá: Johannes SCHOLLIUS, *Hebraicae linguae in illustri Academia Marburgensi quondam professor, Praxis rhetorica, sive Scholae et exercitationes eloquentiae. In quibus concinna methodo investigationes argumentorum cujusque generis causarum instituuntur, et variarum rerum quaestiones oratorio artificio tractantur*, opusculum secundo cum notis et indice in lucem emissum, ab infinitis mendis repurgatum, nunc demum tyronibus eloquentiae apprime necessarium, Lubecae, 1612 (a továbbiakban: SCHOLLIUS 1612). A magyarországi könyvtörténeti források eddig kiadott anyagában a scholli retorika egyetlen említését találtam: 1656-ban írták össze valamelyik kiadását egy selmecebányai polgár hagyatékában (Adattár 13/3, 398). 1610-ben Frankfurtban Scholl *Praxis logica, sive scholae et exercitationes dialecticae* című tankönyvét is kiadták.

47 PÉCSELI KIRÁLY 1612/1639, i. m., 66–72; SCHOLLIUS 1612, i. m., 263–273.

48 PÉCSELI KIRÁLY 1612/1639, i. m., 81–89; SCHOLLIUS 1612, i. m., 286–299.

49 PÉCSELI KIRÁLY 1612/1639, i. m., 112–116 (PÉCSELI KIRÁLY 1612/1639/2000, i. m. = IMRE 2000, i. m., 284–286); SCHOLLIUS 1612, i. m., 207–214.

Ugyanebben a beszédnemben a petitoria mintaszónoklatáról is kiderül, hogy – kortárs magyar történeti tárgya ellenére – nem Pécseli Király műve, hanem szintén Scholl könyvéből származik: „Oratio periclitantis Ungariae ad Sigismundum III. Poloniae regem, in qua proceres Ungarici petunt, ut Poloni secum foedus faciant, sibique suppetias ferant adversus Turcam”. Ez a szöveg egyébként Pécseli Király retorikájának első kiadásában még nem szerepelt, egyike a harmadik kiadás bővítéseinek.⁵⁰ A „factorum et rerum demonstratio” mindhárom példája Scholltól való, így az első, amely mellett margójegyzet is tudatja, hogy „Ex Schollii praxi” van kölcsönözve, „de facto Davidis, qui Goliathum divino armatus Spiritu (Pécseli Király első kiadásában: „Spiritu sancto”, Scholl eredeti szövegének a harmadik kiadás felel meg) confecit”;⁵¹ a második, „de laude rei, id est, magistratus, e triplici fundamento, dignitatis, necessitatis et utilitatis desumtum”;⁵² és a harmadik, „Aliud paradigma vituperationis superbiae.”⁵³

A Scholltól átvett e mintaszövegek egyikével kapcsolatban szükséges még néhány további részletet tisztázni. A magyar rendek nevében III. Zsigmond lengyel királyhoz⁵⁴ intézett szónoklat ugyanis nem Scholl fiktív szövege, hanem tisztázható történeti háttérű valószínű politikai beszéd. 1595. március 2-án hangzott el Krakkóban, szerzőjének az irodalomtörténeti konszenzus a magyar országgyűlési küldöttség vezetőjét, az ekkor még csak egri nagyprépost Naprágyi Demetert tartja. A Vitéz János és Vetési László óta művelt humanista orációs műfaj, a magyar király nevében a nemzetközi diplomáciában a török ellen katonai segítséget kérő beszéd utolsó darabjaként szokás méltatni,⁵⁵ sodró erejű, világos, jó latinságú, retorikai tehetséget bizonyító szónoklatként.⁵⁶ Noha kézzelfogható politikai eredménnyel nem járt, kora ismert szövegei közé tartozott: még 1595-ben számos latin kiadása jelent meg – egy hazai is –, később antológiában nyomták újra, kiadták lengyel, cseh és német fordításban is.⁵⁷

50 PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639, *i. m.*, 117–121 (PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639/2000, *i. m.* = IMRE 2000, *i. m.*, 286–289); SCHOLLIUS 1612, *i. m.*, 245–252.

51 PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639, *i. m.*, 148–151; SCHOLLIUS 1612, *i. m.*, 114–118.

52 PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639, *i. m.*, 151–157 (PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639/2000, *i. m.* = IMRE 2000, *i. m.*, 300–303); SCHOLLIUS 1612, *i. m.*, 55–63.

53 PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639, *i. m.*, 157–162; SCHOLLIUS 1612, *i. m.*, 64–70.

54 III. Zsigmondot Báthory István után, 1587-ben választották lengyel királlyá, 1632-ig uralkodott, 1592 és 1604 között svéd király is volt.

55 JENEI Ferenc, *Az utolsó magyar humanista főpap: Naprágyi Demeter*, ItK, 69(1965), 137–151, 140. Naprágyi követtársairól, Szokoli Miklós alországbíróról és Kellemesi Mihály sárosi alispánról lásd *uo.*, 139–140.

56 VÁSÁRHELYI Judit, *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai*, MKsz, 96(1980), 117–130, 230–263, 325–349, 119. A szónoklat gondolatmenetének részletes bemutatása: IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 5) (a továbbiakban: IMRE 1995), 156–159, 162, 230–231.

57 Latin kiadásai: Krakkó, 1595 (RMK III, 857); Danzig, 1595 (RMK III, 5545); Kolozsvár, 1595 (RMNy 762); Luca ad Thayam, 1595 (RMK III, 5552); Nürnberg, 1595 (RMK III, 859);

Naprágyi szónoklatát és Pécseli Király retorikáját együttesen eddig egyedül Hopp Lajos említette, ő azonban, úgy tűnik, a Pécseli Királynál közölt szövegről csak szakirodalmi utalásból tudott, ezért összevetésüket nem végezhetette el.⁵⁸ Imre Mihály, aki különböző írásaiiban mindkét szónoklattal foglalkozott, egyáltalán nem hozta szóba a kapcsolatukat.

Ez a kapcsolat egyébként bizonyosan közvetett: Scholl közvetítésével jött létre. Pécseli Király szövege Scholléval szóról szóra megegyezik, a Scholl által közölt változat viszont Naprágyi szónoklatának kivonatos átdolgozása. Az eredeti szöveg terjedelmes, a fertilitas Pannoniae toposzát kifejtő bevezető részének egyáltalán nincs nyoma, az első parafrazeált szövegrészt a Naprágyi-szónoklat hatodik lapján lehet azonosítani, a gondolatmenet folyamatos átvételéről azonban csak a tizedik laptól kezdve beszélhetünk. Az eredeti szónoklat e hiányzó egyharmada helyett Scholl egyetlen nyitó mondatot fogalmazott. A továbbiakban már lépésről lépésre követte a krakkói beszéd tematikai egységeit, azonban mindenütt jelentős rövidítésekkel és stilisztikai átalakításokkal élt, néhány általa írott átvezető mondatra is szüksége volt. A 27 negyedretű lapnyi szöveget így kevesebb mint öt nyolcadretű lapra sikerült tömörítenie. Minthogy a Naprágyi-szöveg általam látott kiadásai között nincsenek jelentős különbségek, és nincs közöttük a Scholléhoz hasonló egyetlen átdolgozott változat sem, feltehető, hogy a kivonatolás és átfogalmazás magától Scholltól származik. Hogy az átdolgozás mértéke és sajátosságai világosak legyenek, érdemes a Pécseli Király által a marburgi professzorral megegyezően közölt szónoklat kezdetét párhuzamba állítani a megfelelő eredeti részekkel.⁵⁹

Selectissimarum orationum et consulationum de bello Turcico variorum et diversorum auctorum volumina quatuor, ed. Nicolaus REUSNER, Lipsiae, 1596 (RMK III, 5569), vol. III, pars 2, 24–38. Lengyel fordítása: Krakkó, 1595 (RMK III, 858). Cseh nyelvű kiadásai ismeretlen helyen: RMK III, 869, 870. Német fordítása: *Auserlesene christliche und überaus schöne Ermahnungen, Rathschläge und Werbungen von dem Türcken-Krieg*, Nürnberg, 1664.

58 Az 1595. évi krakkói beszéd adatainak megadása után megemlítette, hogy „Retorikai kézikönyvek is fölvetek példatárunkba a fiktív szónoklatok közé egy magyar előkelők által elmondott segélykérő beszédet”, és Pécseli Király retorikájára hivatkozott; HOPP Lajos, *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*, Bp., Balassi Kiadó, 1992 (Humanizmus és Reformáció, 19), 168. Hopp azonban az utóbbi beszédéről csak Bán Imre utalásából tudott (BÁN 1971a, i. m., 18), amit az is elárul, hogy lelőhelyeként a retorika első kiadását adta meg, holott abban e beszéd nem szerepel.

59 Naprágyi szövegét a krakkói kiadásból idézem: NAPRÁGYI Demeter, *Hungariae periclitantis legatorum [...] ad Serenissimum Potentissimumque Sigismundum Tertium, Poloniae et Sveciae Regem, Magnum Ducem Lithvaniae, Rvssiae, Prvssiae, Masoviae, Livoniae, Samogitiaeqve: et Inclytos Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lithvaniae, etc. Ordines, Oratio, In Comitibus Generalibus Cracouiae habita, die 2. Mensis Martij Anno Domini M.D.XCV*, Krakkó, 1595 (RMK III, 857), 3–29.

Naprágyi

„Nostrane obsecro socordia, vel Christianorum dissidiis discordibusque animis, vel certe Hungarorum peccatis id ita commerentibus, impurae, foedae, barbaraeque Turcorum et Scytharum genti violanda relinquitur? [...] Audite quaeso, nobilissimi ordines, in quantam, quamve miserabilem calamitatem et angustiam levitas, inconstantia, perfidiaque Turcica nos praecipitaverit.” (8–9.)

„Ac proinde Rex Sereniss. Illustrissimique Principes, caeteraque clarissima Poloniae lumina; tria a vobis uti sociis, amicis, et vicinis, omnes omnino Hungariae ordines, vestra pietate, amicitia, et vicinitate freti, amice et officiose petunt.

Primum, velitis aliquot auxiliares copias vestris propriis sumptibus conscriptas in subsidium periclitantis Hungariae, statim primo Vere expedire.

Alterum, non tantum propriis sumptibus conscripto milite nobis auxilio vos esse, sed et si quos milites ex amplissimo hoc regno, ac vicinis eius provinciis aut nostris, aut aliorum Christianorum Principum expensis educere conati fuerimus; eis liberam in Hungariam proficiscendi facultatem concedere.

Pécseli Király

„Utinam, Rex Serenissime, et Incltyti huius Regni Proceres, eiusmodi nostrae gentis esset conditio, ut non necesse haberemus supplices venire.

Nunc quoniam peccatis nostris ita commerentibus, barbara et efferata Scytharum gens Hungariam nostram in miserabilem calamitatem praecipitavit, metuendumque est, ne brevi etiam reliquiae illae Hungaricae, quibus Dei beneficio furor Turcicus adhuc pepercit, in extremam adducantur vastitatem...”

„Tria vero a te, Rex Serenissime, et a Polonis sociis, amicis et vicinis, Hungariae Ordines, vestra imprimis pietate, amicitia et benevolentia freti, petunt.

Primum, ut aliquot auxiliares copias vestris sumptibus in subsidium periclitantis Hungariae quamprimum expediatis.

Alterum, ut si quos milites e vestro Regno et adjacentibus provinciis, expensis nostris, ad signa nostra vocaverimus, illis liberam in Hungariam proficiscendi facultatem benigne concedatis.

Naprági

Denique novo, perpetuoque foedere nobiscum sancte pacto, vestram in armis, in copiis, aliisque contra manifestum Christiani nominis adversarium belligerandi facultatibus societatem, virtutemque heroicam, qua apud omnes gentes mirifice excellitis, cum nostra quamvis parva et exigua manu coniungere.

Consideranda enim in primis vobis est, nostra et patriae nostrae conditio, extremum quod ex interitu nostro vobis imminet periculum, tum huius sanctae societatis novique foederis summa necessitas, tum etiam hostis importunitas, tum etiam expeditae copiae perfidia, inconstantia, et in augustissimum Iesu Christi nomen et gloriam insitum illi a natura odium.” (12–13.)

A későbbi kihagyásoknak és rövidítéseknek áldozatul esett a tizenöt éves háború minden megemlített hadi eseménye (Sziszek, Székesfehérvár, Hatvan, Fülek, Szécsény, Győr); a török által meghódított magyar várak nevei – Simontornya, Dombó, Döbrököz, Ozora, Kaposvár, Babócsa, Drégely, Szolnok, Kékkő stb. – mind elmaradtak, csupán Horvátország és Szlavónia figyelmeztető említése őrződött meg; a hadi dicsőséget fontosnak tartó uralkodók közül elmaradt Julius Caesar, Pompeius, Scipio, Hannibál, Nagy Sándor, Nagy Károly, V. Károly, Hunyadi János és Mátyás király, csak Kázmér és Ulászló neve vészelt át a rövidítést. Érdemes még idézni a két szónoklat utolsó sorait is:

„...vestrae denique genti tot Illustrium historicorum commendationibus et scriptis celebratae, decus, gloriam, nomenque immortale, nulla unquam posteritatis memoria aut temporis iniuria delendum, inter omnes orbis Christiani populos et nationes comparabit. Dixi.” (29.)

Pécseli Király

Tertium est, ut novo perpetuoque foedere nobiscum sancte pacto, vestram in armis societatem, cum nostra, quamvis parva et imbecilli, manu coniungatis.

Non opus est, ut ambitiosam texamus orationem, qua tibi id, Rex optime, vobisque Proceres Illustrissimi, persuademus.

Considerate tantum nostram et patriae nostrae infelicem conditionem, proponite vobis extremum, quod ex interitu nostro Poloniae imminet, periculum. Cogitate, quanta sit huius sanctae societatis utilitas, et necessitas, quanta hostis barbari in nos Christianos immanitas, et in augustissimum Iesu Christi nomen impietas.”

„Vestrae denique genti nomen comparabit immortalē inter omnes orbis Christiani nationes. Dixi.”

A – további részletes összevetésre feltétlenül érdemes – szövegkapcsolat máris szolgál néhány tanulsággal. Már annak is megvan a jelentősége, hogy a magyar rendek rendkívüli politikai téttel bíró, teljes humanista vértettségű szónoklatából néhány éven belül egyetemi retorikai tananyag lett Marburgban, s a szemelvényt tartalmazó tankönyvet Észak- és Közép-Németországban is használatba vették. Jól megfigyelhető, hogy milyen grammatikai és stilisztikai egyszerűsítéseket és milyen, a tartalom követését megkönnyítő kiemeléseket, sarkításokat ítélték szükségesnek végrehajtani a tanulmányi célú felhasználáshoz. Az eltérésekből lényegében paradigmatis érvénnyel áll össze az a „zwei konkurrierende Textmodelle”,⁶⁰ amelyek megkülönböztetésével az iskolában tanított, művelt, tudós retorika és a tényleges udvari, politikai ékesszólás különbségét kívánja leírni az újabb európai retorikatörténeti kutatás egy markáns irányzata. Pécseli Király és környezete esztétörténeti helyzetének a szempontjából emellett annak is fontossága van, hogy a magyar humanista főpap európai karriert befutott szövege németországi protestáns forrás alapján került vissza hozzánk.

Itt tovább nem részletezhető újabb megfontolásokat kívánna még, hogy természetesen Naprágyi Demeter szónoklatának is megvannak a forrásai. A lengyel–magyar közös múlt ábrázolása sok hasonlóságot mutat Kovacsóczy Farkasnak az 1586. évi varsói királyválasztó országgyűlésen elmondott beszédével,⁶¹ Macedóniai László 1522. évi nürnbergi szónoklatából pedig egész bekezdések szerepelnek változatlan szöveggel vagy csak a segítség reményében megkönyékezett Németország nevét Lengyelországra cserélve.⁶² Scholl

60 Georg BRAUNGART, *Praxis und poiesis: Zwei konkurrierende Textmodelle im 17. Jahrhundert = Rhetorik zwischen den Wissenschaften: Geschichte, System, Praxis als Probleme des „Historischen Wörterbuchs der Rhetorik“*, Hrsg. Gert UEDING, Tübingen, Niemeyer, 1991 (Rhetorik-Forschungen, 1), 87–98.

61 KOVACSÓCZY Farkas, *A méltóságos erdélyi fejedelem követének beszéde a nemesi rendekhez a varsói királyválasztó gyűlésen, 1586. augusztus 4.*, ford. NÉMETH Béla = *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, vál., kiad., jegyz. KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók) (a továbbiakban: KLANICZAY 1982), 982–992.

62 MACEDÓNIAI László, *Orationes*, kiad. HORVÁTH István Károly, VALACZKAY László, Szeged, 1964 (AUnivSzegSectAnt, 7), 13–18; magyar fordítása: MACEDÓNIAI László, *Magyarország legkegyelmesebb királya és az egész ország követeinek beszéde, melyet a legkegyelmesebb Ferdinánd főherceg, helytartó és a birodalmi hercegek előtt mondtak el Nürnbergben, 1522. november 19.*, ford. NÉMETH Béla = KLANICZAY 1982, i. m., 902–912. Imre Mihály kevéssel Naprágyié előtt ismerteti Macedóniai szónoklatát, idéz belőle több, Naprágyi által is felhasznált részletet, de a felhasználás tényét nem regisztrálja: IMRE 1995, i. m., 153–155, 299. Az 1522. évi követségről és Macedóniai történeti forrásértékkel bíró, hibátlan, szép latinságú, nagy humanista műveltségű, rutinos szónokra valló beszédéről: HORVÁTH István Károly, OBERMAYER Erzsébet, *Macedóniai László: Egy humanista élete és működése a Mohács körüli évtizedekben*, Száz, 1959(1959), 773–801, 785–788, 799. Noha a szerzőpár szerint a beszéd némiképp a költő és hadvezér Zrínyi Miklós gondolatait előlegzi, a hasonló tematikájú, latin humanista szónoklatok történetében kimutatható szövegszerű hatását, utóéletét ők sem regisztrálják.

tehát – nyilván anélkül, hogy tudatában lett volna ennek – a műfaj korábbi, 16. századi reprezentatív darabjaihoz kötődő szöveget vett át és hagyományozott tovább. A magyar királyi követek török elleni szövetséget összekovácsolni kívánó szónoklataiból egy és más Szenci Molnár előtt is ismert lehetett, hiszen az 1616. évi *Idea Christianorum* például felvette Frangepán Ferenc kalocsai érseknek az 1541. évi regensburgi birodalmi gyűlésen elmondott szónoklatát.⁶³ Ez már a Batthyány Ferenc birtokán töltött hazai hónapok után történt, e dunántúli főúrral pedig Naprágyi sűrű érintkezésben volt.⁶⁴ Nem zárható ki, hogy Szenci Molnár a krakkói szónoklatnak sem csak scholli sűrítményét, hanem teljes, eredeti változatát is ismerte.⁶⁵ Pécseli Király hasonló ismereteiről viszont nincs értékelhető adatunk.

A marburgi professzor példaanyaga felhasználásának regisztrálását követően azt is le kell szögezni, hogy Scholl retorikájának szemléleti alapelvei és beosztása viszont jelentősen különbözőek a Pécseli Királyétól. A hesseni szerző műve csak az invenciót öleli fel, önálló elokúciós része egyáltalán nincs. A tárgyalást ugyan ő is a hat beszédrésszel kezdi, könyve azonban a *genus demonstrativum* részletező, 143 lapos előadásával folytatódik, ezt a *genus deliberativum* követi 67 lapon, majd a *genus iudiciale* (nála: *iurediciale*) mindössze 44 lapon. Negyedik beszédnem egyáltalán nem szerepel a munkában: a bevezető végén tárgyilagosan megállapítja, hogy három beszédnem van, s ezzel kapcsolatban semmiféle további megfontolást nem ad.⁶⁶ Az egyes beszédnemek tárgyalásán belül egészen eltérő Pécseli Királyétól a teoretikus tudnivalók és a gyakorlati példák aránya, rövid elméleti összegzés után azonnal ott áll a mondat: „*exemplis illud melius doceri potest*”, és a fejezetek túlnyomó részét a példaszövegek teszik ki. A beszédnemek sorrendje és terjedelmi arányai jól jelzik az eltérő érdeklődési súlypontokat is: csak a *genus demonstrativum* belül maradván, a személyek és a cselekedetek dicsérete után az állatoké, a vidékéké, a városoké, a folyóké, a fáké, a növényeké, a drágaköveké is sorra kerül, van itt beszéd a kutya dicséretéről és a gólyáról, *elogium Hessenról*, a Nílusról és a Scholl szülővárosa mellett kanyargó Ederről. Mindez a világi tárgyakban érdekelt szónoki kultúra és

63 IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert „Idea Christianorum”-a* = VARJAS 1987, i. m., 231–252, 243–245.

64 *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből 1566–1623*, kiad. JANKOVICS József, Bp.–Szeged, MTA Irodalomtudományi Intézet–JATE I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 1981 (Adattár, 5), 119–150.

65 A németújvári Batthyány-könyvtár Szenci Molnár naplója is említi: SZENCI MOLNÁR 2003, i. m., 167. A *Syllecta scholasticában* közölt Frischlin-mű eredeti nyomtatványát is itt volt a legkönnyebb megszereznie. Vö. KECSKEMÉTI Gábor, *A németországi egyetemek retorikai kultúrája és magyarországi hatása a XVI–XVII. század fordulóján (Egy 1587. évi adat)* = *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 31), 166–197, 174–175.

66 SCHOLIUS 1612, i. m., 27.

reprezentációs szükséglet jóval nagyobb mérvű jelenlétére utal, mint amennyivel a magyar szerző munkájában számolhatunk. Ugyanakkor szemléleti összeegyeztethetlenségről mégsem lehetne beszélni. Scholl például Pécseli Királyhoz – és vele, mint láttuk, Gocleniushoz – igen hasonlóan oldja fel a retorika célját illető megoszló vélemények ellentétét azáltal, hogy megkülönböztet „internus” és „externus finis”-t: az előbbi azonos a „bene dicendi”-vel, az utóbbi a „persuadere” kívánalmát fedi. Szerinte a meggyőzés nem is mindig célja a szónoknak. Nem az ugyanis a cél, hogy „inani verborum multorum sonitu, more muliercularum, aures aliorum obtundas, sed ut res utiles, graves et necessarias perspicue, et sapienter, et ornate possis explicare”. Elismeri, hogy a retorika elsődleges tárgya a hypothesis, de a thesis tárgyalása nem csak a filozófus dolga, ez összefügg az előzővel, így a retorikától sem olyan idegen, mint többen gondolják.⁶⁷

Szórványosan egyébként más németországi tankönyvek példaszövegei is felismerhetők Pécseli Királynál. A genus didascalicumról szóló fejezet mintapéldája, az „An liceat homini Christiano gerere bellum?” kérdésre igenlő választ adó szöveg David Chytraeus retorikájából származik.⁶⁸ A Scholltól, Dressertől és Chytraeustól származó átvételekkel csaknem teljesen ki is merítettük a retorika első könyvének példáit. Érdeemes a maradék néhány példaszövegen is végigszaladni a teljesség kedvéért; nyilván ezekről sem tételezhetünk fel nagyobb eredetiséget, ám forrásaik tisztázása még hátra van. Az oktató beszédnem egyik argumentációs példája Cicero *Laelius*a alapján készült „de amicitia” (45–47). A genus deliberativumról szóló fejezetben az első „paradigma sive exemplum” Cicero *Philippicáinak* Antonius-ellenes érveit foglalja össze (108–110). A *De genere demonstrativo* írott fejezetben van egy „paradigma laudationis de Thucydide historico ex Aphthonio Graeco” (138–140). Ezt Bán Imre „Aphthoniusból kompilált” dicsőítő beszédnek mondja,⁶⁹ ami nem egészen pontos megfogalmazás, minthogy az Aphthoniosznál nyolcadikként szereplő progümnaaszmatá-műfajra, az encomiumra adott, Thuküdidészt dicsérő szövegpélda Pécseli Király által leközölt latin fordítása csak egyetlen helyen van megrövidítve a görög eredetihez képest (a peloponnészoszi háború Thuküdidész által megörökített eseményeinek felsorolása rövidült így mintegy a felére).

Némi figyelemre az is méltó, amit Pécseli Király nem vett át Scholl retorikájából. Neki magának, heidelbergi és oppenheimi, sőt később komáromi környezete tagjainak ismer-

67 SCHOLLIUS 1612, i. m., 4–6, 25–27.

68 PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639, i. m., 49–50 (PÉCESELI KIRÁLY 1612/1639/2000, i. m. = IMRE 2000, i. m., 277–278); DAVID CHYTRAEUS, *Praecepta rhetoricae inventionis, Oratio in funere Henrici Ducis Megaloburgensis, Oratio de oppido Suerino, Oratio de urbe Rostochio – Vorschriften der Rhetorik, Rede zum Begräbnis Herzog Heinrich V., Rede über die Stadt Schwerin, Rede über die Stadt Rostock* (1556), Einleitung, Text und Übersetzung Nikolaus THURN, Friedemann DREWS, Katharina GRAUPE, Anja LIESKE, Rostock, Universität Rostock, 2000 (Rostocker Studien zur Kulturwissenschaft, 3), 82–84.

69 BÁN 1971a, i. m., 18.

nie kellett a könyv ezen részeit is. A személyek dicséretének toposzait sorolva sok szó esik Eobanus Hessusról, aki „ex obscuris, honestis tamen parentibus natus: propria virtute sic emersit”, Iszokratész Heléna-laudációja pedig részletes szerkezeti elemzés tárgya (99–103). A személyi vituperáció példaszövege a jezsuitákról szól (104–113), ez az oráció később kedvelt antológiadarab lett.⁷⁰ A cselekedetet dicsőítő szövegpéldák egyike a férjüket hátukon cipelve megmentő weinsbergi asszonyok ismert történetét mondja el.⁷¹ A jót jóval összevető comparatio tárgya Démoszthenész és Cicero (178–182), a rosszat a jóval való összehasonlítás példája pedig a régi és az új Németország kulturális különbségét fejt ki, a protestáns humanisták kedvelt gondolatmenete szerint (183–190). Szintén a német történelem, annak 1519. évi epizódja jelenik meg a suasio egyik példájában: „Elector Moguntinus suadet collegis Electoribus, ut in locum Maximiliani defuncti Imperatorem crearent Carolum Austriacum” (202–207). A dissuasio egyik példaszónoklata „continens rationes dissuadentes matrimonium”, persze csak „exercitij causa” (215–224), s nyomban követi egy másik, „superiori contraria, dissuadens coelibatum et continens exhortationem ad conjugium” (224–232). A házasság melletti érvelés Aphthoniosz óta évszázadokon át a thesisről való beszéd elsajátításának ártatlan gyakorlata volt, ha pedig a házasságkötést szokás szerint fiktív beszédben valamely történelmi személynek tanácsolták, abból a hypothesisnek thesisre való visszavezetését lehetett megtanulni. Amióta azonban Erasmus egy barátjához írott, házasságra buzdító levele vihart kavart, mert cölibátus-ellenes propagandairatnak ítélték, és 1519. évi apológiájában a szerző azzal védekezett, hogy azt közönséges szónoki próbának állította be, amelynek ellenpárját is megírta,⁷² világossá vált, hogy az effajta szónoki gyakorlatok teológiai tét nélkül többé nehezen volnának művelhetőek. Igen érdekes példa szemlélteti a status definitivust is: „An Monachus, qui propter interfectum Regem Galliarum superioribus annis ultimo supplicio affectus est, mortuus sit ut Martyr, an vero ut parricida?” A felekezeti türelemnek itt már igazán vége: a két érvelési lehetőséget kibontó lehetséges beszédpárnak csak a második tagja van megírva (277–282). Scholl mégsem készíthetett a III. Henrik gyilkosát, Clément domonkos barátot és a felbujtót, Guignard jezsuita páttert védelmező, az 1589 utáni jezsuita érvelés gondolatmenetét követő szónoklatot. Ravailac 1610. évi újabb merénylete után egyébként a fanatikus királygyilkosság kérdése ismét égetően aktuális volt, bizonyára Heidelbergben, Pécseli Király környezetében is hevesen vitatták.

70 1610-ben egy Johannes Simonius által szerkesztett rostocki gyűjtemény közölte.

71 A württembergi város 1138. évi, III. Konrád általi ostromáról és a mondakörről: HELLER Bernát, *Magyar mese- és mondaelemek egyetemesebb kapcsolatban*, Ethnographia, 20(1909), 65–73, 129–134, 131–133; DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992 (Folklór Archívum, 19), 355. sz.

72 Thomas O. SLOANE, *Rhetorical Education and Two-Sided Argument = Renaissance-Rhetoric – Renaissance Rhetoric*, Hrsg. Heinrich Franz PLETT, Berlin etc., de Gruyter, 1993, 163–178.

Scholl hatásának kimutatása után még illik válaszolni néhány kézenfekvő kérdésre: Miért éppen Schollt aknázták ki Pécseli Király? Milyen módon ismerkedett meg a munkájával? És milyen további következtetések adódhatnak a használat tényének regisztrálásából?

Scholl, mint tudjuk, a marburgi egyetem hebraista professzora volt, ennek ellenére posztumusz megjelent retorikai tankönyve jóval pragmatikusabb és átfogóbb munka, mint amelyet a századforduló marburgi retorikaprofesszoraitól nyomtatásban ismerünk. A retorikai professzor állását 1554–1580 között Konrad Matthaeus (1519–1580), majd 1581–1591 között fia, Philipp Matthaeus (1554–1603) töltötte be. A főként jogászként előmenetelt kereső apától⁷³ nem ismerünk nyomtatásban megjelent munkát, a fiú pedig 1591-től a jogi kar professzora lett. Már az 1586. évi magiszterpromóción tartott beszéde részint jogi, részint történeti érdeklődéséről tanúskodott: az „An M. Brutus, C. Cassius et reliqui ipsorum socii C. Julium Caesarem iure interemerint?” kérdésre természetjogi érvek alapján igennel felelt.⁷⁴ Rövid ideig, 1591 és 1593 között a Strassburgban képzett magiszteré, Hieronymus Treutleré (1565–1607) lett az állás, aki korábban, 1588 és 1591 között a herborni egyetemen már látott el hasonló feladatot, 1593 után azonban ő is jogi pályára lépett. Herbornból Marburgba erős ráimista hatást is magával hozott.⁷⁵ A jelen dolgozat legnagyobb hiányossága, hogy az ő retorikai műveit még nem sikerült áttekinteni: vizsgálatra vár marburgi beköszöntő beszéde,⁷⁶ a még Herbornban előadatott, de már Marburgban megjelentetett szónoki gyakorlatai,⁷⁷ sőt retorikaelméleti műve is, amelyet csak majdnem egy évtizeddel retorikatanári működését követően nyomtattak ki

73 Melchior ADAM, *Vitae Germanorum iureconsultorum et politicorum, qui superiori seculo et quod excurrit floruerunt*, Frankfurt am Main–Heidelberg, 1620, 239–242.

74 Gisela WIRTH, *Die Entwicklung der alten Geschichte an der Philipps-Universität Marburg: Eine Untersuchung zu Entstehung, Inhalten und Funktion einer historischen Disziplin*, Marburg, N. G. Elwert Verlag, 1977 (Academia Marburgensis, 2) (a továbbiakban: WIRTH 1977), 28–30.

75 Heinrich HERMELINK, Siegfried August KAEHLER, *Die Philipps-Universität zu Marburg 1527–1927*, Marburg, N. G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung (G. Braun), 1927; reprintje: N. G. Elwert Verlag, 1977 (a továbbiakban: HERMELINK–KAEHLER 1927/1977), 209.

76 Hieron. TREUTLERI J. U. D. *De eloquentiae laudibus, ejusque contra quosdam defensione oratio. In illustris Academiae Marpurgensis consessu publico ab eodem recitata, cum auspicaretur professionem oratoriam Cal. Iunii Anno MDIXC [1591]. Addita est De origine, fine et usu strenarum, quae anno ineunte ab amicis invicem mittuntur, oratio eodem auctore, Cal. Jan. 1592 recitata a Servatio Keuchenio Juliacensi*, Marburg, 1592.

77 Hieronymus TREUTLER, *Exercitium eloquentiae de studio literarum, quod futuro principi sit tum necessarium, tum utile. Tractatum quinque subalternis orationibus, quas in illustris scholae Herbormensis consessu publico recitabant quinque illustres ac generosi comites, partim Hanovii, partim Bentheimii*, Marburg, 1591; Hieronymus TREUTLER, *Exercitium eloquentiae de studio literarum, quatenus futuro principi sit tum necessarium, tum utile. Tractatum quinque subalternis orationibus, quas in illustris scholae Herbormensis consessu publico recitabant quinque illustres ac generosi comites, partim Hanovii, partim Bentheimii*, Marburg, 1595.

először.⁷⁸ Magyar fülben azért is ismerősen csenghet a neve, mert Johannes Ferinarius (1534–1602) történelem- és poétikaprofesszor veje volt; Szenci Molnár Alberttel azonban már nem került sógorságba, minthogy 1607-ben meghalt. 1594-től a helyben képzett jogász, Peter Hermann Nigidius töltötte be a marburgi retorikaprofesszori állást, aki 1608-tól haláláig, 1616-ig Gießenben tanította tovább ugyanezt a tárgyat. Utóda Hermann Kirchner (1562–1620) koszorús költő, Nathan Chytraeus rostocki tanítványa lett, aki már majdnem egy évtizeddel korábban, 1599-ben nyomtatásban is megjelentetett egy szónoki gyakorlatgyűjteményt a *disputatio in utramque partem* jellegzetes példáival,⁷⁹ többek között egy beszédet arról, hogy Julius Caesar „iuste esse interfectum”, és a párját arról, hogy „iniuste esse trucidatum”.⁸⁰ Pécseli Király németországi időzése idején Kirchner tanította a retorikát, sőt a poétikát és a történelmet is Marburgban. 1614-ben, „morbo melancholico correptus” hagyta el az egyetemet.⁸¹ Retorikai professzorrá kinevezésének idején azonban gondolkodását már alapvetően az 1603 óta viselt történeti professzorátusa határozta meg. *De eloquentia veterum Germanorum* tartott retorikai beköszöntő-beszéde⁸² is jelezte elsősorban történelmi érdeklődését. Mint történész jelentős munkát végzett: egyetemtörténeti anyaggyűjtésén kívül külön listába foglalta össze azokat a hercegeket, grófokat, bárókat, akik a megelőző évszázadokban egyetemi fokozatot szereztek, három kötetben összegyűjtötte a 16. századi uralkodók és jelentős személyiségek életrajzait, halotti beszédeit, elogiumait, példát adva a humanizmus hagyományainak politikai jelentőséggel bíró alkalmazására.⁸³

Amint a marburgi retorikaprofesszorok tevékenységének futó áttekintése mutatja, a retorikusi működést ambicionáló, gyakorlatias kézikönyvet közrebocsátó tanár csak elvétve adódott közöttük. Nyilván nem ok nélkül történt, hogy tanítványainak kérésére magánkurzusain a héberprofesszor szükségesnek érezte pótolni ezt a hiányt, egyébként

78 Hieronymus TREUTLER, *In oratoriam isagoge, sive Thesaurus eloquentiae, in frequentissima ejusdem oratoriae studiosorum corona publice propositus ac dictatus, nunc vero in eorum gratiam et utilitatem primum prodiens*, Lichae, 1602.

79 Hermann KIRCHNER, *De gravissimis aliquot cum iuridicis tum politicis quaestionibus in utramque partem discussis orationes*, Frankfurt, 1599.

80 WIRTH 1977, i. m., 28–30.

81 GUNDLACH 1927, i. m., 317–320.

82 Thomas KLEIN, *Conservatio Reipublicae per bonam educationem: Leben und Werk Hermann Kirchners (1562–1620) = Academia Marburgensis: Beiträge zur Geschichte der Philipps-Universität Marburg*, Hrsg. Walter HEINEMEYER, Thomas KLEIN, Hellmut SEIER, Marburg, N. G. Elwert Verlag, 1977 (*Academia Marburgensis*, 1), 181–230.

83 HERMELINK–KAEHLER 1927/1977, i. m., 209–210. – Szenci Molnár lakodalmát verssel köszöntötte egy Kirchner nevű „doctor et professor mathematicus”, aki Bonfininek a német–magyar viszonyról szóló sarkos kijelentéseit cáfolta a német–magyar házasság alkalmából, 1609 októberében pedig Rem említette Rittershausennek Kirchner verseit (SZENCI MOLNÁR 1898, i. m., 454, 327). Vajon Hermann Kirchnerről van szó?

hasonlóan ahhoz, ahogyan a már jogtudósként működő Treutler is cselekedett. Ebből a tudósi körből valóban Scholl munkája volt csaknem egyedül alkalmas arra, hogy Pécseli Király retorikája kiaknázhassa. Kínálkoztak volna még követésre a heidelbergi professzorok művei is, Stenius⁸⁴ azonban a retorikánál sokkalta inkább érdekelték és lefoglalták a jezsuitákkal, például Jakob Gretser (1562–1625) ingolstadti teológussal folytatott dogmatikai viták. Szóba jöhetett volna Szenci Molnár jó barátja, a Heidelbergben 1600–1602 között hebraistaként kipróbált Bartholomaeus Keckermann is, akinek 1607 szeptemberében már készen állott, 1608-ban pedig meg is jelent a retorikai összefoglalója⁸⁵ – ezt a majdnem ezeroldalas, körmönfont beosztású munkát azonban a legnagyobb jóindulattal sem lehet gyakorlati felhasználásra kézenfekvően kínálkozásonak nevezni. Pécseli Király szórványosan, részletkérdésekben hivatkozik rá,⁸⁶ sem koncepciójának lényegére, sem jelentősebb egységeire azonban nem volt hatással.

Lehetséges, hogy amiként Pécseli Király Gocleniusszal való ismeretsége Szenci Molnár közvetítésére vezethető vissza, úgy az idősebb pályatársnak abban is szerepe lehetett, hogy a retorikai tankönyv példaanyaga nagyrészt Scholl könyvéből került ki. Szenci Molnár személyesen nem ismerhette Schollt, amikor először Marburgban járt, a korábbi professzor már kilenc hónapja halott volt. Hallhatott viszont felőle a marburgi szellemi körben, mindenekelőtt Gocleniustól. Scholl 1593-ban Goclenius vezetésével tartott fizikai disputációt „de natura coeli”, volt professzora, majd kollégája nyilván figyelemmel kísérte hajdani diákja pályáját. De korábban Marburgban tanult diáktársai is hozhattak hírt Schollról Pécseli Királynak. Természetesen a frankfurti kiadás Szenci Molnár vagy a heidelbergi diákok figyelmét a marburgi egyetemi emberektől függetlenül is felkelthette, 1610-ben pedig fokozhatta Scholl jelentőségének érzetét ugyanott kiadott logikája, amely Jakob Fischer költségén Johann Saur nyomdájában készült, akinek 1601–1602-ben Szenci Molnár a korrekora volt.

Scholl retorikája felhasználásának a szűkebb retorikatörténeti szempontokon túl megvan a maga eszmetörténeti jelentősége is. Az eddig is irénikus szellemiségüként ismert Pécseli Király eszmei portréjához további vonással járul hozzá, hogy retorikai tankönyvének jó részét is lutheránus forrásból kompilálta. A marburgi eredetű munkának a lutheránus kötődést a legnagyobb súllyal kifejező részletét, a személyek dicséreténél olvasható, *Oratio de laboribus et certaminibus D. Martini Lutheri* című laudációt⁸⁷ ugyan nem vette át, de az általa felhasznált részekben is előfordul Luthernek legfőbb autori-

84 JOHANN FRIEDRICH HAUTZ, *Geschichte der Universität Heidelberg*, I–II, Mannheim, 1862–1864; reprintje: Hildesheim–New York, Georg Olms Verlag, 1980, 120–158.

85 BARTHOLOMAEUS KECKERMANN, *Systema rhetoricae*, Anno Christi MDCVI privatim propositum in Gymnasio Dantiscano, Hanoviae, 1608.

86 PÉCSELI KIRÁLY 1612/1639/2000, *i. m.* = IMRE 2000, *i. m.*, 272, 312.

87 SCHOLLIUS 1612, *i. m.*, 79–97.

tásként való kezelése, például a magisztrátus körüli, katolikus és anabaptista szélsőségeket egyaránt elutasító érvelésben.⁸⁸

A könyv jelentős részét kiadó forrás azonosítása abban a tekintetben is sokatmondó, hogy megerősíti a feltevést: Pécseli Király maga végezhetette el retorikája első kiadásának későbbi átdolgozását. Amint láttuk, a harmadik kiadás által megőrzött bővebb változat kiegészítéseinek egyike a már az első kiadáshoz is felhasznált Scholl-tankönyv további kiaknázásából került ki, egy másik esetben ez a változat visszairja Scholl eredeti szövegére az attól eltérő első kiadás szövegét. Valószínű, hogy ezek a javítások és bővítések nem a koncepció és a felhasznált források dolgában közelebbről nem tájékozott nürnbergi kiadótól, hanem a Scholl tankönyvét birtokló és nagyra tartó Pécseli Királytól magától származnak. És ha már a harmadik kiadásnak az elsőtől való eltéréseit soroltuk, érdemes megemlíteni, hogy az első könyv *De affectibus* írott zárófejezete újabb szakirodalmi hivatkozásokkal is kiegészült. Dresser retorikájára hivatkozva („in Prolegom. in Rhet. pag. 34.”) került be az affektusokat a testben a vérhez hasonlító, jelentőségüket így kiemelő mondat.⁸⁹ Dresser felhasználását a fentiek alapján már eddig is biztosra vehettük,⁹⁰ egy másik kiegészítés azonban igazi meglepetés. Az érzelmek keletkezésében jelentőséggel bíró szempontok – „qui, erga quos, quibus de causis” – felsorolása mellett a következő hivatkozás áll: „Vossius in sua Institutione oratoria pag. 213.”⁹¹ Vossius hatását⁹² Pécseli Királlyal kapcsolatban még sohasem említették, noha a későbbi nevezetes leideni tudós már 1606-ban, a dordrechti latin iskola rektoraként megjelentette terjedelmes kézikönyvének *Oratoriarum institutionum libri sex* című első kiadását (címe az 1630. évi harmadik, bővített kiadáskor változott *Commentariorum rhetoricorum, sive oratoriarum institutionum libri sexre*),⁹³ s így Pécseli Király akár retorikája első kiadásához is felhasználhatta volna. Nos, úgy tűnik, akkor nem használta fel, a harmadik kiadást azonban kibővítette a rá való hivatkozással. Ebből több érdekes következtetés is adódik. Az egyik, hogy a munka összeállításának idején, 1611-ben Heidelbergben még nem lehetett tudni,

88 PÉCSELI KIRÁLY 1612/1639/2000, i. m. = IMRE 2000, i. m., 300.

89 PÉCSELI KIRÁLY 1612/1639, i. m., 165.

90 Itt arról a dresseri retorika „praecepta”-egységét záró érdekes fejezetről van szó, amelynek tárgya három olyan jelenségcsoport, „quae orationem maxime luminosam, nervosam et actuosam efficiunt”, nevezetesen a thesis és hypothesis, az amplificatio és exaggeratio, valamint az étho- és pathopoeia (DRESSER 1567/1580, i. m., 35–37). Az ilyen tárgyú fejezetek indulnak majd rendkívüli növekedésnek Keckermann és követői keze alatt.

91 PÉCSELI KIRÁLY 1612/1639, i. m., 168.

92 Az idézett helyen az affektusokat tárgyaló második könyv hatása regisztrálható.

93 TARNAI Andor, G. J. *Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai = Tótfalusi Kis Miklós: Előadások*, szerk. GOMBA Szabolcsné, HAIMAN György, Debrecen, KLTE Könyvtára, 1985, 151–157; ua., MKsz, 1986, 302–305, 152–153. A munkának Vossius életében négy kiadása volt – a negyedik 1643-ban –, a második (Dordrecht, 1609) kivételével mind Leidenben. Érdekes, hogy az ötödik kiadás 1681-ben épp Marburgban jelent meg.

hogy az általában melanchthoniánus szellemű retorikai tankönyvek németországi dömpingje közepette Németalföldön megjelent egy olyan nagy fontosságú munka, amely új fejezetet kezd a diszciplína történetében.⁹⁴ Másrészt azt a következtetést is le kell vonnunk, hogy ezek szerint a hazájába visszatért, ott rövidesen már lelkeszként tevékenykedő magyar szerzőnek a retorika európai fejleményei iránt tanúsított figyelme nem csökkent, rövid idővel később már felfigyelt az igényes hollandiai munka jelentőségére. Az érsek-újvári végvári katonaságnak prédikáló lelkész, amint szabadidejében Vossius könyvét forgatja – bizarr kép, de lehet, hogy meg kell barátkoznunk vele.

94 Vossius művét a németalföldi és a franciaországi tudományosság azonnal lelkesen fogadta (a leideni professzorok, Isaac Casaubon, Josephus Justus Scaliger), a szerző 1619 után megélénkülő angliai kapcsolatai a szigetországi recepciót is felgyorsították (Thomas Farnaby). 1616-ban és 1617-ben jelentek meg első, autorizálatlan németországi kiadásai Odera-Frankfurtban, mégpedig a kor két másik retorikai újdonságából, Keckermann és Tympius műveiből vett példákkal bővítve. Vö. C. S. M. RADEMAKER, *Life and Work of Gerardus Joannes Vossius (1577–1649)*, Assen, Van Gorcum, 1981 (*Respublica literaria neerlandica*, 5), 74–81.